

“Abd-i memluk” in social perception: The social identity of male slaves according to court records of Trabzon

Toplumsal algıda “abd-ı memluk”: Trabzon şer’iyye sicillerine göre erkek kölelerin toplumsal kimliği¹

Aslı Deliktaş²

Abstract

Dating back to archaic ages, Trabzon had hosted several societies before it was conquered in 1461 by Ottomans. Having been dominated by Trabzon Empire for a long time, the city harbored continuous human population and became a city of Muslims with the ultimate conquest of Fatih the Conqueror and Christians’, who had comprised the majority of the population, becoming minority in the region in time. Being among the people comprising the population of the city, slaves did not form a different section of the population by nature of their social roles and positions and did not create a class category within the frame of legal sanctions and social rules. The difference was shaped in having capability with the definition of law, but not any differences that would evoke the differentiation of these positions in daily life applications was observed. In this study, to what extent the slaves were valued by owners of slaves in Trabzon of Ottoman Empire within the dilemma of property-human and therefore the position of slaves in social perception were analyzed, and It was read over the data obtained from Court Records of Trabzon of XVII century that the factors

Özet

Tarihi geçmişi antikçağlara dayanan Trabzon 1461’ de Osmanlılar tarafından fethedilmeden önce pek çok topluma ev sahipliği yapmıştır. Uzun bir süre Trabzon İmparatorluğu’nun hâkimiyeti altında kalan kent, kesintisiz bir insan nüfusu barındırmış, Fatih Sultan Mehmed’in kenti nihai olarak fethetmesiyle ve zaman içerisinde nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan Hristiyan kesimin bölgede azınlığa düşmesiyle önemli bir Müslüman kenti haline gelmiştir. Şehrin nüfusunu oluşturan insanlar arasında yer alan köleler, toplumsal konum ve rolleri gereği nüfusun farklı bir kesimini oluşturmamış, hukuki müeyyideler ve toplumsal kurallar çerçevesinde sınıfsal bir kategori yaratmamışlardır. Farklılık hukukun tanımı ile ehliyete sahip olma derecelerinde şekillenmiş ancak gündelik hayatın uygulamaları içerisinde bu konumun ayırımını hissettirecek önemli farklılıklar gözlenmemiştir. Bu çalışmada, Osmanlı Trabzon’unda köle sahibi olan insanların mülk-insan ikilemi arasında köleye ne açıdan değer biçtiği dolayısıyla kölelerin toplumsal algının neresinde yer aldıkları incelenmiş, mensup oldukları aile ve sosyal çevrenin köleye karşı tavrını belirleyen etkenlerin İslam hukukunun belirlediği

¹ Bu makale 4-8 Ekim 2016 tarihinde Trabzon’da gerçekleştirilen 22. Uluslararası CİEPO sempozyumunda “Toplumsal Algıda “Abd-ı Memluk”: Trabzon Şer’iyye Sicillerine Göre Erkek Köle Kimliğini Şekillendiren Dini ve Sosyal Teamüller" başlığı altında sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

² Arş. Gör. , Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, aslideliktas@ktu.edu.tr

determining the attitudes of family and social environment they were involved in towards slaves were determined either according to the principles specified by Islamic law or within the direction of rules formed beyond these principles.

prensipeler dâhilinde mi yoksa bu prensiplerin ötesinde oluşturulan yargılar çerçevesinde mi şekillendiği XVII. yüzyıl Trabzon Şer’iyye sicillerinden elde edilen veriler üzerinden okunmuştur.

Keywords: Trabzon, slavery, abd-i memluk, court records, XVII century.

Anahtar Kelimeler: Trabzon, köle, abd-i memluk, şer’iyye sicilleri, XVII. yüzyıl.

[\(Extended English abstract is at the end of this document\)](#)

Giriş

Köleliğin, sömürüye, aşağılanmaya, ırk ayrımına ve büyük ölçüde insan ezilmişliğine çağrışım yapan bir terim olduğunu ifade eden Toledano, özgürlüğün, insan yüceliğinin, yasa ve adalet önünde eşitliğin inkârı olan kavramın batı tarihsel deneyimi ile biçimlendiğini ve sosyalleşme sürecinde pekiştirildiğini dile getirmiştir. Ona göre aynı kavram Osmanlı- İslam çevrelerine oturtulurken başka bir sosyal olgu ve başka tarihsel bir deneyime bürünmüştür (Toledano, 1994:3). Kurumun Osmanlı Devleti’nde daha insancıl kaidelerle şekillendiği ve insan sömürsünden ziyade daha ılımlı bir uygulama alanı bulduğu son zamanlarda yapılan çalışmalarla da doğrulanmıştır. Bu açıdan bakıldığında İslam hukuku kölelik ve cariyelik kurumuyla köle olan insanları Müslümanlaştırmak amacını taşımıştır. Zira İslamlaştırma politikasının araçlarından biri olarak kölelik kurumu, gerek teori gerekse uygulamada bu hedefe çok ustaca ulaşmıştır; insanları zorlamadan, onlara sevdirek Müslüman olmaları sağlanmıştır. Bu siyaseti güden bir yönetimin kölenin Müslümanlaşmasını sağlayacağı açıktır. Çünkü bu onun zaten açık hedeflerinden birisidir (Fendoğlu, 1996:141). Tüm insanlar doğal olarak özgür olduğuna göre kölelik, köle olan ebeveynin çocuğu olarak doğmak ya da savaşta esir düşmek şeklinde gerçekleşmiştir. Esir düşme konusunun cihat üzerinden tartışılması ise kölelerin İslam dinine mensup olmamasını öngörmüştür. Bu reformlar sayesinde yeni köle kaynakları sınırlandırılmıştır. Terkedilmiş çocuklar ya da özgür insanlar artık eskiden olduğu gibi yakalanıp köle yapılmamıştır (Lewis, 2006: 16).

İslam hukukunda kölelik müessesesi esirlik ve kölelikten hürriyete geçiş safhası olarak vasıflandırılmıştır. Hukuk, insan fitratına ters olan bu müesseseyi ortadan kaldırmak için çeşitli tedbirler almıştır. Köle azat etmenin manen teşvik edilmesi; kölelere imkân tanınarak bedelini ödemek şartıyla azat olabilme imkânının verilmesi, kölelerin bu durumdan kurtulması için onlara zekât verilmesinin tavsiye edilmesi ve zihar, yemin bozma ve benzeri suçlardan dolayı dini bir müeyyide olarak konulan kefaretlere birinci alternatifi olarak köle azat etmeyi şart koşması bu tedbirler arasında yer almıştır (Akgündüz, 2006:118).

İslam dininin ilga etmediği ancak zaman içerisinde kaynağını azaltarak ortadan kaldırmaya yönelik bir siyaset izlediği kurum, siyasi ve ekonomik konjonktürün gereklilikleri neticesinde Osmanlı Devleti’nde de uygulama alanı bulmuştur. Ancak, Osmanlı’daki kölelik, Yeni Dünya’nın çok sert kuralları olan çiftlik köleliğine benzememesi noktasında ayırt edici bir özelliğe sahip olmuştur. Yani Amerika kıtalarında sosyal olarak durağan, tarım ağırlıklı, piyasa temelli, daha çok erkekleri içeren ve coğrafi olarak da çevresel olan köleliğin hiçbir özelliğini taşımamıştır (Zilfi, 1999: 475). Osmanlı döneminde daha çok ev içi hizmetlerde istihdam edilen kölelerin emeğinden askeri ve ekonomik alanda yararlanılmış, devşirme sistemi ile insan ihtiyacının giderilemediği Yeniçeri ocağında istihdam edilmek suretiyle askeri ihtiyacın köle kaynağından beslenmesi, değişik saray hizmetlerinin köleler vasıtasıyla yürütülmesi ve kölelerin oldukça önemli sayılabilecek ekonomik değere sahip olmaları köle arzını sürekli canlı tutmuştur. Bütün bunlara ek olarak İslam

dininin köle azat etmeyi teşvik etmesi Osmanlı toplumunda köle ihtiyacının süreklilik arz etmesine neden olmuştur (Yağcı, 2005: 19). Hür doğmuş Müslümanların ve zimmi gayrimüslimlerin köleleştirilmelerinin yasak olmasından ötürü devlet köle temininde dış kaynaklara yönelmiştir (Erdem, 2013: 51). Bu ihtiyaç XVI. yüzyıla kadar Balkanlarda yapılan savaşlardan elde edilen savaş esirlerinden karşılanmıştır. Ancak XVI. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlılar iç piyasalarında kölelik talebinin giderek arttığı bir sırada batı sınırlarında artık sert bir direnişle karşılaşmışlardır. Bu yüzden Osmanlı köle temini işi esas olarak Kırım Tatarlarının eline geçmiş ve bunlar Polonya’ya Rusya’ya, ya da Çerkezistan’a karşı yoğun köle akınlarına girişmişlerdir (İnalçık, 2004: 342). Kaçırma yoluyla esaretin, hukuka aykırı olmasından dolayı bu çeşit hadiselerle ilgili olarak “*ve esir uğurlayan ve ayartanı ve dükkân açanı ve birkaç gün hırsızlığı zabir olmuş kimesneyi asalar*” şeklinde, kaçırmanın ölümle cezalandırılması gibi en ağır cezanın uygulanmasına rağmen, kaçırma yoluyla kölelik saltanat kaldırılıp Türkiye Cumhuriyeti kurulana kadar Osmanlı Devleti’nde devam etmiştir (Engin, 1998: 90-91).

Bu makale, ticaret, alım satım, hibe ve mirasa konu olmaları dolayısıyla hem mal hem de bir fert olma doğasına sahip olduğu düşünülen kölelerin, Trabzon hanelerine dâhil olmalarından sonraki sürecin nasıl işlediğini tespit etmiştir. Bu amaç doğrultusunda gündelik hayatta kölenin efendisi olarak kabul edilen ancak dini bağlamda “sahip” ya da “efendi”den ziyade “himaye eden” olarak kabul edilen kişilerin bu insanlara ne açıdan değer biçtiği, insani değerlerinin ve insani haklarının ne ölçüde korunduğu şer’iyye sicillerinin sunduğu veriler üzerinden incelenmiştir. Köleyi himaye eden kişilerin toplumsal statüsünün köle edinme ile ne derece ilişkili olduğu, statünün köleye verilen değere ne anlam yüklediği konusunun da ele alındığı çalışmada, din, hukuk, gelenek ve vicdani değerlerin köleliğin toplumsal gerçekliğini inşa etmede oynadığı roller de dikkate alınmıştır. Özellikle XVII. yüzyılın ele alındığı makalede cinsiyet açısından “*abd-i memluk*” ler yani yalnızca erkek köleler ele alınmış, kayıtların “*cariye-i memluka*” olarak adlandırdığı kadın köleler bu kapsama dâhil edilmemiştir. Zira cariye olarak adlandırılan köleler her ne kadar “köle” kapsamı içerisinde yer alsın da erkek kölelerden oldukça farklı konumlara sahip olmuşlardır. Bu farklılık hem hukuki hem de geleneksel kabullerle şekillenmiş, kadın bir köle erkek bir köleye nazaran hem bedensel hem de cinsel açıdan himaye edilmiştir. Dolayısıyla Trabzon toplumunda kadın köle olmak farklı konuların çok daha geniş perspektiften incelenmesini gerektiren daha kapsamlı bir çalışmayı gerektirmektedir.

1. Mal- İnsan İkilemi Arasında Trabzon Köleleri ve Sahipleri

1.1. Teori ve Uygulama Arasında Trabzon’da Kölelik Mefhumu

Aristoteles’in canlı bir alet diye vasıflandırdığı ve sahibinin malı olarak kabul ettiği köleler hakkında İslam, insanlık ve şahıs hürriyetini kıymetlendiren bir politika gütmüştür. Farklı işkencelere maruz kalan, her yerde güçlerinin üstünde işler yürüten, pazar yerlerinde bir hayvan gibi alınıp satılan bu insanları, hürriyete kavuşturmayı bir ibadet saymış ve bunun için hükümler koymuştur (Karaman, 2008: 36). Buna göre her insanın doğuştan eşit olduğu, haklar açısından herhangi bir zümre ve topluluğun hâkim olmadığı kabul edilmiştir. Bu şekilde insani değerleri ön plana çıkaran İslam hukuku, köleliği yavaş yavaş ortadan kaldırmayı amaçlamıştır. Ancak bu amaç tarihin hemen hemen her kesitinde siyasi, ekonomik ve toplumsal gerçeklerle kesintiye uğramış ve kölelik XX. yüzyıla kadar ekonomik, hukuki ve toplumsal bir gerçeklik olmaya devam etmiştir. Ortadoğu’nun mevcut siyasi ve ekonomik konjonktürü nedeni ile Osmanlı Devleti de köleliği benimsemiş ancak resmi manada bir statüye bağlayarak kurumsallaştırmamış, sınıf ya da statü yaratmamıştır. Ancak çağdaş manada ticarete konu olmaları ve hangi köleden ne oranda vergi alınacağını tespit edilmesi Osmanlı’da köle imajını alçaltan bir özellik arz etmiştir (Yağcı, 2011: 371-384). Zira alışverişe ve ticarete insan konu edilmiştir.

Karadeniz köle ticaretinin geçiş noktaları arasında yer alan Trabzon, köleliğin uygulama alanı bulduğu şehirlerden biri olma özelliği göstermiş, Şer’iyye sicillerine yansıyan veriler bölgede kölelerin varlığını onaylamıştır. İmparatorluk genelinde olduğu gibi, bölge toplumunun da daha çok hane içi işlerde yararlandığı köleler, dâhil oldukları haneler vasıtasıyla toplumla bütünleşmişlerdir. Trabzon

Şer’iyye sicillerinde en sık “*abd-i memluk*” şeklinde tanımlanan köleler “*köle*”, “*gulam*”, “*kul*” tabirleri ile de tanımlanmışlardır (Trabzon Şer’iyye Sicili, (T.Ş.S.) 1820: 24/10, T.Ş.S. , 1821-4: 51/7, 51/8, 52/1, T.Ş.S. , 1823: 20/5, T.Ş.S. , 1825: 112/3, T.Ş.S. , 1833: 9/1). Bu tabirler arasında özellikle “abd” kelimesi “ibadet ve “ubudiyet” mefhumunda kulluk ve itaat manalarına gelmiştir ve bu açıdan tüm insanlığı kapsayan bir tabir özelliğine sahiptir. Ayrım kulluğun Allah’a ve kula yapılması noktasında şekillenmiştir. Yani itaat Allah’a yapılıyorsa “abd”, hür insan kula itaat ediyorsa “köle” manalarına gelmiştir. (Hamidullah: 1998: 57). “Gulam” tabiri ise daha çok tüyü, bıyığı çıkmamış genç erkek köleleri tanımlamıştır. (Develioğlu, 2005: 293). Kölelerden alım ve satım esnasında belirli vergilerin alınması kayıtlarda gulam gibi tabirlerle kölenin yaşına ve özelliğine gönderme yapılmasını gerektirmiştir. Bölge insanı mahkemede kölesinden bahsederken genelde “... *nam kulum*” şeklinde bir ifade kullanmıştır. Kul tabirinin daha çok “padişahın kulları” şeklinde padişahın yönetimi ve idaresi altındaki kimseleri tanımlayan bir tabir olması kelimenin kullanım alanının toplumsal ölçekte genişlediğini göstermesi açısından önem kazanmıştır. Hukuki ve ekonomik manada kullanılan bu tabirlerin gündelik hayatta bu insanları ne derece ötekileştirme unsuru olarak kullanıldığı sorusu ise belirsiz kalmıştır.

Farklı tabirlerle adlandırılan bu insanlar toplumsal algının neresinde yer almışlardır? Yani Trabzon’da köle mal mı yoksa insan mıdır? Bu insanları kıymetlendirirken kullanılan ölçütler nelerdir? Açıkçası kölelerin vergiye ve ticarete konu olmaları hususu, onları ticari mallar çerçevesinde değerlendirmeyi mümkün hale getirmiştir. Zira Trabzon Şer’iyye sicilleri de kölelere belirli bir değer biçildiğini onaylamıştır. Buna göre kölelerin 500-6000 akçe arasında değişen şekilde fiyatlandırılmaları, köleye belirli bir bedel ödeyen kişilerin kölede mevcut herhangi bir kusur ve sakatlık karşısında köle satıcısını dava etmesi, borç ödemek için bir kölenin borca takas edilmesi ya da nafaka sağlamak için mirasa ait bir kölenin satışa çıkarılması insan olarak köleleri değersizleştiren durumlara işaret etmiştir (T.Ş.S. , 1821: 10/13, T.Ş.S. , 1821-4: 67/5, 67/6, T.Ş.S. 1822: 4/4, 22/2, 50/2, T.Ş.S. 1825: 2/3, 29/7, 112/3). Bahsi geçen tüm bu hususlar bir kölenin alım-satım, miras ve borca konu olan bir mal statüsünde değerlendirilmesine yetmiş, aksi yöndeki iddiaları da güçsüzleştirmiştir. Ancak işin ilginç yanı kayıtlar kölelerin toplumsal varlığını sadece “mal” olarak sınırlandıramayacak farklı örnekler de sunmuştur. Bu veriler ışığında ise köleler mal olmaktan ziyade insan, hatta eş ve evlattır. Buna göre alım satım sonrası bir köle, “köle” tabirine sığmayacak ve bu tabirin anlamını taşıyamayacak yeni bir hayata dâhil olmuştur. Zira bir kölenin bütün bakım ve masraflarının köleyi himaye edene ait olması, pek çok kişinin kölesini azat etmesi gereken sürede azat etmesi, bu süreden önce onu yeniden satarak kar sağlama eğilimi göstermemesi ve azat edilen kölelerin geleceklerinin garanti altına alınması da bu iddiayı doğrulamıştır. Yani bir kişinin hanesine dâhil olan bir köle her zaman başka haneler arasında değiş tokuş unsuru olmamış, o haneden çoğu zaman azat edilerek çıkmıştır. Dolayısıyla kayıtlar Trabzon’da köle olmanın tek düze bir sürece dâhil edilemeyeceğini göstermiştir. Buna göre kölelerin hem alım satım konu olması hem de dâhil oldukları hanelerde, hanenin bir bireyi olma vasfını kazanmaları hali toplumun kölelere ne açıdan baktığını düşündüren bir çelişki yaratmıştır. Yani bu durum kölenin insan ve mal olma ikilemi arasında değerlendirilmesini gerektiren zıt unsurları içerisinde barındırmıştır.

Trabzon’da bir kölenin alım satım sonrasında Müslüman ya da gayrimüslim bir aileye mensup olması, kölenin toplumsal manada konumunu yükseltmenin ilk basamağını teşkil etmiştir. Köleyi haneden biri olarak kabul eden anlayış daha çok İslami kaynaklı olsa da, bir arada yaşamının bir getirisi olarak gayrimüslimlerin Müslümanlardan etkilendiği ve köleye iyi muamele hususunda aynı şekilde hareket ettikleri anlaşılmıştır. Köle için sosyalleşmenin aracı olan aile, köleye sadece haneden biri olmayı değil, aynı zamanda haneye soyut bir akrabalık bağı oluşturmayı da sağlamıştır. Ancak kölelerin mensup oldukları haneye tutunabilmeleri daha çok kendisi ve kendisini himaye eden kişiler arasındaki ilişkinin seyri ile ilgili olmuştur. Yani kurulan ilişki, köle sahibinin mizacı, tavrı ve ev içinde oluşturduğu sisteme göre farklılaşmıştır (Wilkins, 2012: 303). Örneğin bir kölenin mensup olduğu evden kaçmak istemesi ya da kendi canına kastetmesi kendisini himaye eden kişinin tavrıyla yakından alakalı olmuştur. Recep 1053 (Eylül/Ekim 1643) tarihinde mahkemede görülen bir ölüm davası bu açıdan önem kazanmıştır. Kayda göre Orta Hisar mahallesinden Tatar Ahmed

Çelebi ibn El-Hac Hasan mahkemeye gelmiş ve Rus asıllı kölesi, Hasan’ın kendisini fırın içerisinde astığını beyan etmiştir. Durumun keşfedilmesinin istendiği davada, Hasan’ın neden canına kastettiği noktasında herhangi bir ifade yer almamıştır (T.Ş.S. 1830: 28/6). Hasan’ı intihara sürükleyen süreci tek başına hane sahibinin tavrıyla ölçmek mümkün değilse de, haneden çok bağımsız olamayacağı akla yatkın gelmiştir. Bu örnek somut veriler sunmasa da kölelerin mensup oldukları hanelerde her zaman iyi muamele gördükleri yönündeki bir iddiayı geçersiz kılabilecek bir nitelik taşımıştır. Ancak kölelerin her zaman kötü muamele gördüğü yönünde bir iddia da aynı oranda geçersizdir. Nitekim kölesi ile iyi ilişkiler geliştiren insanlar kölelerine hibe yaparak bu ilişkileri sürdürmüşlerdir (T.Ş.S. 1830: 65/1).

Dini ve hukuki bağlamda eksik ehliyetle sahip kabul edilen köleler, şahıs hukuku açısından bir takım haklarını korumuşlardır. Yani Trabzon’da köle olmak özel hukukun kapsamına giren tasarruflara izin verilen bir süreci kapsamıştır. Buna göre bir köle evlenmede ve boşanmada hür insanlardan farklı değildir. Tek fark evliliğin köleyi himaye eden kişinin iznine bağlı olmasıdır. Bunun en önemli nedeni kadının mehrinden kölenin değil, köleyi himaye edenin sorumlu tutulmasıdır. Şevval 1037 (Haziran/ Temmuz 1628) tarihinde mahkemeye gelerek dersaadet yeniçerilerinden Mustafa beşeyi dava eden Altune bint Bali adlı kadının davası bu durumu örneklemiştir. Mehmed beşe’nin kendisini kölesi Piyale ile evlendirildiğini bir müddet beraber kaldıklarını ancak daha sonra Piyale’yi sattığını dile getiren Altune, Mehmed Beşe’den mehrini ödemesini istemiştir. Altune iddiasını şahitlerle kanıtlayınca mahkeme Mustafa beşenin mehri ödemesine hükmetmiştir (T.Ş.S. , 1825: 40/1). Kayıtlar sahibinden izin almadan evlenen kölelerin var olduğunu da göstermiştir. Şevval 1062 (Eylül/Ekim 1652) tarihinde mahkemeye gelerek Nasara adlı karısından karısının mecnune yani deli olması sebebi ile boşanmak istediğini dile getiren Mehmed Ali bey’in abd-i memluku Ferhad bin Abdullah, yine aynı kayıta bu evlilikten hane sahibinin izni olmadığını beyan etmiştir. (T.Ş.S. 1833: 16/2). Bu dava bir köle açısından önemli veriler içermiştir. Zira kayda göre kölenin hane sahibinin izni olmadan evlenmesi, evlendiği kadına ödemesi gereken mehri kendisinin karşılayacak imkâna sahip olduğunu gösterirken, boşanma için mahkemeye tek başına gelmesi de kölenin Trabzon mahkemesi tarafından yetkin kabul edildiğini kanıtlamıştır.

Trabzon’da erkek kölelerin kimliğini şekillendiren hususlar arasında kadın kölelerin aksine cinselliği içeren bir sahiplik söz konusu olmamıştır. Bunun anlamı cariye sahiplerine verilen izin bir köle sahibine verilmemiş, dolayısıyla köle sahibi olan hür bir kadın ve erkek köle arasında cinselliği içeren bir ilişki kurulmamıştır. Hür bir kadının erkek köle ile cinsel manada kuracağı ilişki evlilik yoluyla mümkün olacaktır. Hukuk hür kadının kendi rızası ile köle bir erkekle evlenebileceğini, ancak kadının ailesinin kefaet yani denklik açısından bu evliliğe itiraz etmemesi gerektiğini kabul etmiştir. Trabzon Şer’iyye sicilleri hür kadınların köle erkeklerle evlenmelerinin tepki çekmediğini kanıtlamıştır (T.Ş.S. , 1825:40/1, T.Ş.S. 1824 21/10). Bu tür evliliklerden doğan çocukların hür olması bu tür evliliklere izin verilmesinde önemli bir etkidir.

1.2.Statü ve Cinsiyet Açısından Trabzon’da Köle Sahipliği

Trabzon mahkemesi köle himaye etmenin belirli bir sermayeye sahip olmayı gerektirdiğini göstermiştir. Satış fiyatı normal olarak 500 akçe ile 6000 akçe arasında değişen kölenin değeri gayr-i menkul fiyatlarıyla karşılaştırılınca neden ancak belli bir gelir seviyesini aşan kimselerin köle sahibi olabildikleri ortaya çıkmıştır (T.Ş.S. , 1821: 10/13, T.Ş.S. , 1821-4: 53/5, 67/5, 67/6, T.Ş.S. , 1822: 4/4). Örneğin Cemaziyülahır 1028 (Mayıs/Haziran 1619) tarihinde kaydedilen bir davada bir köleye 6000 akçe değer biçilirken, Şaban 1028 (Temmuz/Ağustos 1619) tarihinde yapılan bir mülk satışında iki katlı bir eve, çardağı, odası, fırını, bahçesi ve dâhilinde olan zeytin ağaçları ve diğer ağaçlarıyla 5000 akçe değer biçilmiştir (T.Ş.S. 1821: 10/13, 20/2). Köle fiyatları piyasanın arz ve talebine göre değiştiği gibi kölelerin bolluğunu hazırlayan savaşlar veya başka olaylar sonucu da köle fiyatları önemli ölçüde değişikliğe uğramıştır. Savaşlar sonucu ele geçirilen esirlerin fiyatları gaziler elinde çok düşüken, piyasaya sürülüp, tüccar eline geçtikçe ve her el değiştirmede fiyatlar biraz daha yükselmiştir. Çünkü fiyatlara devlete verilen gümrükler ve resimler yanında satıcının karı da eklenmiştir. (Sak, 1992:193). XVII. yüzyıl boyunca Trabzon’da köle fiyatları önemli ölçüde

dalgalanmamıştır. Bu duruma köle kaynağının sabit olması etki etmiştir. Trabzon’da bir esirciler grubunun varlığına rastlansa da bir esir pazarı olup olmadığı hususu açıklık kazanamamıştır (T.Ş.S. ,1830: 18/3). Köle ticareti hususunda dikkati çeken en önemli ayrıntı ise azat edilen kölelerin bölgede köle ticareti yapmasıdır (T.Ş.S. ,1821-4:67/5-6). Bu durum daha önce köle olan insanların yaşadıkları süreçten çok etkilenmediğini düşündürmüştür.

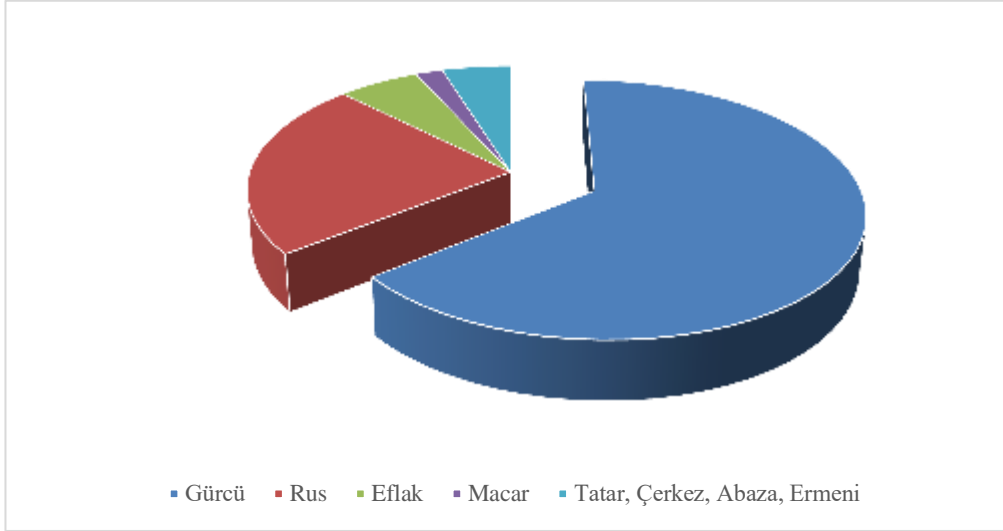
Şer’iyye sicillerindeki bilgiler dikkate alındığında Trabzon şehrinde köle himaye edenlerin büyük çoğunluğunun erkekler olduğu ve bu erkeklerin hemen hemen hepsinin bir unvana sahip olduğu tespit edilmiştir. Trabzon’un yerel seçkinleri arasında bulunan bu köle sahipleri “*Bey*”, “*Çelebi*”, “*Hacı*”, “*Ağa*”, “*Efendi*”, “*Beşe*”, “*Paşa*”, gibi unvanlara sahip olmuşlardır. Köle himaye eden kadınlar arasında ise “*fahrul-muhadderat*” olarak adlandırılan kadınların da yer aldığı tespit edilmiştir. Trabzon şer’iyye sicillerinde bulunan ve hukuki olmaktan ziyade daha çok ahlaki bir unvan olarak karşımıza çıkan “*fahrül-muhadderat*” bir kadının toplumsal statüsüne gönderme yapmıştır. Bu unvandan kast edilenin kimler olduğuna dair en açık bilgi ise dini kaynaklardan ziyade fetva koleksiyonlarında ve bazı kanunnamelerde yer almıştır. Özellikle Şeyhülislam Ebussuud Efendi, verdiği fetvalarda fahrul muhadderatın kimler olduğu ve bu unvanı hak etmek için nasıl davranmaları gerektiğini açıklamıştır. Kimlerin muhaddere sayılacağı noktasında ayrıntılı bir şekilde bilgi veren Ebussuud muhaddere olmanın namahreme görünmeme ve kendilerini kendi görmemeyle elde edileceğini kabul etmiştir. (Düzdağ, 1972: 55-56).

Dini ve hukuki manada bu konu ile ilgili herhangi bir yasak bulunmamasına rağmen Trabzon Şer’iyye sicilleri köle himaye eden kadınların erkeklerle nazaran oldukça düşük bir seviyede kaldığını göstermiştir. Bu durum kadınların köle sahipliğinin bölge halkı tarafından uygun görülmediğini akla getirirse de, az sayıda da olsa köle himaye eden kadının varlığı bunun genel bir kabul olmadığını düşündürmüştür. Toplam 158 dava içerisinde yalnızca 10 davada köle himaye eden kadınlardan bahsedilmiştir (T.Ş.S. , 1822: 12/5, 21/2, T.Ş.S. , 1830: 17/2, 58/5, T.Ş.S. , 1833: 12/7, 34/1, T.Ş.S. ,1834: 26/5, 55/4, T.Ş.S. , 1835: 46/9). Bu kadınlar arasında Cemaziyülahır 1065 (Nisan/Mayıs 1655) tarihinde Aşağı Hisar Mahallesi’nden Refiye bint Ali Bey oğlundan kendisine intikal eden köleyi himaye etmek yerine hemen azat etme yolunu seçerken (T.Ş.S. , 1834: 55/4), Holumana adlı köyden gelen Âlime, Aişe ve Rabia adlı hatunlar da babalarından intikal eden Rus asıllı Yusuf bin Abdullah’ı azat etmeyi tercih etmişlerdir (T.Ş.S. 1830: 17-2). Dolayısıyla bu azat davaları bazı kadınların kendi isteği ile köle himaye etmediklerini, aile bireylerinin mirasının buna imkân sağladığını kanıtlamıştır. Miras olarak intikal eden bu kölelerin bir başkasına satılarak köleden kar sağlamak yerine azat edilmesi toplumun kölelere bakış açısını göstermesi açısından da güzel bir örnek olmuştur. Köle sahibi olan kadınlar arasında toplam 10 kadından 2’si zimmi 8’ide Müslüman olarak kaydedilmiştir. Halep’teki köleler üzerine yaptığı araştırmasında köle sahipleri ve bunlara yönelik sayısal verileri değerlendiren Wilkins, satılan, satın alınan ya da azat edilen 36 köleden sadece 3 tanesinin kadın sahipliğinde bulunan erkek köleler olduğunu ifade etmiş ve kadınların erkek köle sahipliğinin tartışmalı olduğunu bu nedenle de bu üç erkek kölenin hadım edilmiş köleler olabileceğini ifade etmiştir (Wilkins, 2013: 360). Mahrem kaygılar dikkate alındığında kadınların erkek köle himaye etmesi konusu tartışmalı da olsa hukuk ve din kadınların erkek köle himaye etmesi noktasında herhangi bir yasaklama koymamıştır. Dolayısıyla kölelerin Wilkins’in iddia ettiği şekliyle hadım edilmiş oldukları iddiası güçsüz kalmış, köle sahibi olan kadınların kölelerini hadım ederek himaye ettikleri yönündeki bir iddia Trabzon için de mümkün olmamıştır.

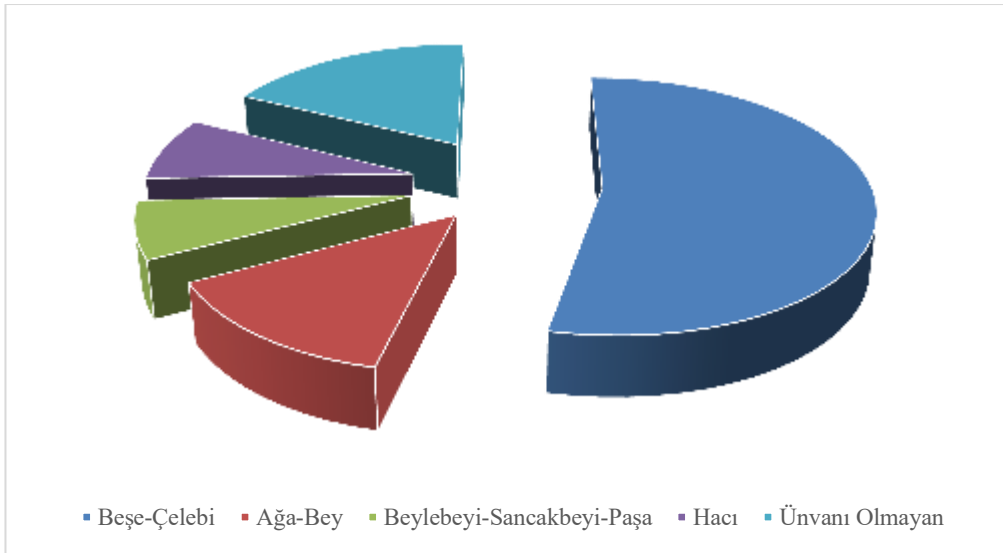
İncelenen 158 dava içerisinde isimleri tespit edilebilen 145 köle sahibinden sadece 27 kişinin herhangi bir unvana sahip olmadığı tespit edilmiştir. Unvana sahip olmayan bu kişilerin 7’sini Müslüman 20’sini ise gayrimüslimler oluşturmuştur (T.Ş.S. , 1821-4: 12/3, 22/2, T.Ş.S. , 1822: 2/2, T.Ş.S. , 1824: 7/12, 8/13, T.Ş.S. , 1830: 6/11, 17/2, T.Ş.S. , 1836: 13/2, 21/6, T.Ş.S. , 1837: 31/9). Köle azat eden zimmilerin ekonomik açıdan toplumsal konumlarının tespit edilememesi nedeni ile bu kişiler de unvan sahibi olmayan insanlar arasında değerlendirilmiş, bu durumda yaklaşık 118 kişinin üst ve orta kesime mensup bireyler olduğu anlaşılmıştır. Bu durum Trabzon’da köle tasarrufunun daha ziyade üst ve orta kesimlere ait bir olgu olduğunu doğrulamıştır. Debbagdan kadiya, beylerbeyinden çavuşa hemen hemen her unvan ve meslek mensubu köle himaye etmiştir

(T.Ş.S. , 1824: 53/6, T.Ş.S. , 1833: 19/4, T.Ş.S. 1834, 22/9, T.Ş.S. 1835, 11/3 T.Ş.S, 1836: 25/6, 24/14).

Trabzon’da köle himaye eden kişiler, daha çok Gürcü asıllı kişileri himaye etmişlerdir. Bu durum özellikle bu millete mensup kişilere yönelik bir köleleştirme politikası olduğu anlamına gelmemelidir. Buna sebep olan unsur daha önce de bahsedildiği üzere, Osmanlı köle ihtiyacının Kafkas bölgesinden karşılanmasıdır. Gürcü asıllı kişilerin yanı sıra Rus, Macar ve Eflak asıllı kölelerin varlığına da rastlanmıştır. Köle himaye eden kişiler arasında hemen hemen her unvandan kişi yer alsa da beşe ve çelebi unvanına sahip olan ve askeri kesimi temsil eden kişiler köle himaye edenler arasında ilk sırada yer almışlardır. Bunun nedenini XVII. yüzyılın mevcut siyasi yapısında aramak da mümkündür.

Grafik 1: Trabzon’da Himaye Edilen Kölelerin Milliyet Açısından Dağılımı

Grafik 2: Köle Himaye Edenlerin Toplumsal Statü Açısından Dağılımı

1.3.Mekânsal ve Dini Mensubiyet Açısından Köle Sahipliği

Kölelerin şehir içerisindeki mekânsal dağılımı sabit olmasa da, Trabzon’un Orta Hisar mahallesinde yaşayan insanların köle sahipliğinde ilk sırada yer aldıkları anlaşılmıştır (T.Ş.S. , 1820: 18/3, 24/10, 27/6, T.Ş.S. , 1821-4: 19/4, 22/2, 86/2, T.Ş.S. , 1823: 28/1, T.Ş.S. , 1822: 27/4, T.Ş.S. , 1833: 36/4, 89/12, 90/7, T.Ş.S. , 1835: 25/4, T.Ş.S. , 1836: 27/2, 27/3, T.Ş.S. , 1837: 94/8). Bu durum Orta Hisar mahallesinde daha çok orta ve üst kesime mensup insanların oturmasından kaynaklanmış, bu ise köle sahipliğinde belirli bir sermayeye sahip olmanın gerekliliğini doğrulamıştır. Trabzon örneği köle himaye etmenin yalnızca şehre ait bir olgu olmadığını da göstermiştir. Yani farklı köylerde yaşayan kişilerin de köle sahibi olabildikleri tespit edilmiştir (T.Ş.S. , 1821-4: 87/8, T.Ş.S. , 1822: 12/5, T.Ş.S. , 1833: 34/1, T.Ş.S. , 1834: 17/4, 18/9). Ancak bu insanların çoğunluğunu beşe ve çebebi unvanına sahip kişiler oluşturmuştur. Trabzon şehrinde kölelerin Bursa örneğinde olduğu gibi bir alanda istihdam edilmelerinin söz konusu olmaması şehirde bulunan kölelerin daha çok statü unsuru olarak hanelere dâhil edildiklerini yani varlıklarıyla hane halkının yüksek sınıftan olma iddialarını güçlendirdiklerini düşündürmüştür. Köylerdeki kölelerin ise tarla ya da bahçe gibi alanlarda istihdam edilmiş olabilecekleri ihtimal dâhilinde olup, askeri kesime mensup insanların köylerdeki varlığı bu kölelerin kapı halkı olarak kullanıldığını da akla getirmiştir.

Müslüman köle tasarruf etme konusunda izinli olmayan gayrimüslim tebaanın da köle tasarruf ettiği ancak bahsi geçen yasaktan dolayı kölelerinin de gayrimüslim olduğu anlaşılmıştır (T.Ş.S. , 1824: 8/13, 12/10, T.Ş.S. 1830: 6/11, T.Ş.S. , 1834: 26/5, 31/3). Özellikle azat kayıtlarından yola çıkıldığında Müslüman kişilerin himayesindeki kölelerin çoğunluğunun Müslüman olduğu görülmüş, bu durum kölelerin azat edilmeden çok önce mi yoksa azat edilecekleri vakit mi Müslüman oldukları hususunu akla getirmiştir. Ancak azat kayıtlarının yanı sıra mahkemeye yansıyan diğer davalarda da kölelerin Müslüman isimlerine sahip olmaları kölelerin Müslüman olmalarının azat sürecine yönelik bir kaygı olmadığını göstermiştir. (T.Ş.S. , 1821-4: 52/1, 53/5, T.Ş.S. , 1823: 31/5, T.Ş.S. , 1825: 31/8) Dolayısıyla bu insanların dâhil oldukları Müslüman hanelerde daha önce mensup oldukları dinleri muhafaza eğiliminde olmadıkları anlaşılmış, ancak bu sürecin kaç sene ya da ay içerisinde gerçekleştiği ve bu süreçte hane sahiplerinin ne kadar etkili olduğu tespit edilememiştir. Gayrimüslimlerin himayesinde bulunan kölelerin kendi dinlerini muhafaza etmesi hali dikkate alındığında hane halkının mensup olduğu dinin kölenin dinini etkileme noktasında etkisi olduğu anlaşılmıştır.

Trabzon Şer’iyye sicilleri sadece Müslüman halkın kölesi ile olan ilişkisini değil aynı zamanda gayrimüslim halkında köleleri ile olan ilişkisini örneklemiştir. Buna göre tıpkı bir Müslüman’ın kendi kölesine yaptığı gibi bir gayrimüslim de kölesine hibe yapabilmüş, kölesini azat ederek toplumla bütünleşmesine yardımcı olmuştur. Rebiyülahir 1063 (Haziran/ Temmuz 1643) tarihinde İspendam adlı köyden mahkemeye gelerek azat ettiği kölesi Yani’ye hibe yapan Tasula’nın davası bu durumu örneklemiştir:

“*Mahmiyyey-i Trabzon kazası muzaafatından İspendam nam karye sakinlerinden Tasula bint Serandos nam zımmiye işbu sahib-ül kitab abd-ı mutakı Yani müvacebesinde ikrar-ı tam edüb mezbur Yani’ye bir sim buçak ve bir mürcanis sade ve bir kırmızı atlas kaftanı ve bir sandık ve bir çift altın küpe ve bir küçük kazganı ve bir maşraba ve her neye malik isem merkum abd-i mutakımın olup hibe-i sahibe ile hibe ve teslim eyledim merkum abd-i mutak dahi ittihaz ve kabul eyledim. Ve bad-el yevm mülkü merhubudur dedükde mukarrı mezburanın minvali muharrer üzere sadır eden ikrar ve kelimatını el mukarr-ı leh’ul-merhum dahi vicaben ve şifaben kabul ve tasdik edecek sıbbati hibeye hüküm birle hazel vesike ketb ve yedi talibe def olundu tahriren fi Rebiyülahir sene 1063.*” (T.Ş.S. 1833: 34/2).

Kölelerin farklı memleketlerden aşına olmadıkları bir çevreye geldikleri düşünüldüğünde, farklı bir kültür ve farklı bir coğrafyada yeni bir kimlik inşa ettikleri anlaşılmıştır. Bu nedenle kölelere hibe vasıtasıyla bir kısım mülklerin verilmesi bu kişilerin yaşam koşullarını belirli bir seviyede tutmak amacı taşımıştır. Aksi bir durum zor duruma düşen bu insanların toplumla bütünleşmesinden ziyade kopuş yaşamaları anlamına gelecektir.

Trabzon şer’iyye sicilleri XVII. yüzyılda belirli bir haneye dâhil olan kölelerin, o hane içerisindeki mekânsal konumuna dair açık bilgiler içermemiştir. Yani kölelerin ev içerisinde nerede yaşadıkları hususu çok açık değildir. Bu durum mekân içerisindeki mahremiyeti de kapsayan bir hal

aldığı için önem kazanmıştır. Bu noktada Trabzon evlerinin fiziksel özelliklerini dikkate almak gerekmiştir. Özellikle mülk alım satım davalarında betimlenen ev özelliklerinden yola çıkıldığında “fevkani” ve “tahtani” olarak bahsi geçen iki katlı evlerin çok yaygın olmadığı dikkati çekmiştir. Bu durum Trabzon evlerinin büyük çoğunluğunu bütün aile bireylerinin aynı ortamı paylaştığı ve genellikle tek odadan oluşan evlerin oluşturduğunu akla getirmiştir. Dolayısıyla böylesi fiziksel bir ortam kölelerin aile bireyleri ile ne kadar iç içe yaşadığının da bir göstergesidir.

2.Yeniden Doğuş: “...*Nam Kulumu Cem-i Malımdan İfraz Eyledim*”

2.1.Kölelerin Yeni Bir Kimlik Kazanması ve Toplumla Bütünleşmesinde Azadın Rolü

Osmanlı hane anlayışı içerisinde köleler haneden olanlar arasında kabul edilmişlerdir. Bu durum kölelerin farklı toplumsal statü ve gruplar şeklinde ayrıştırılmadığını doğrulamıştır. Dolayısıyla Osmanlı’da köle olmak aile mefhumunu da içine almıştır. Bu açıdan bakıldığında ise Osmanlı’da kölelere İbn Haldun’un asabiyet çizgisinde bakmak mümkün hale gelmiştir. Zira İbni Haldun’a göre asabiyet neseple sınırlı kalmamıştır. Zamanla nesep asabiyenin yerini almıştır. Asabiyet sahibi olan bir kavim, kendi neseplerinden olmayan birini terbiye ve hizmetlerine almış, onlara yardım ve himaye etmeyi kabul etmiş veya esir ederek ve satın alarak onlara sahip çıkmıştır yahut da azat ederek kendilerine bağlamışlardır. Bu şekilde söz konusu kişiler efendilerinin neseplerine dâhil olmuşlar ve onların asabiyetlerinin şemsiyesi altına girmişlerdir. Bu kişiler aynı soydan gelmiş gibi muamele görmüşlerdir. Efendilerinin asabiyetlerinin gereklerini yerine getirmiş onun nimetlerinden istifade etmişlerdir (İbn Haldun, 2004: 515). Çoğu durumda kölelere kendi ailelerini oluşturmaları ve sürdürmeleri imkânı verilmiştir ve belki de daha ilginç olanı gerçek aile ile ilişkiler tekrar kurulmuş ve köle ailesini en yüksek statülere taşımıştır. Dahası köleler ailesinden geçici olarak ayrılrsa bile sık sık sahibinin evine gelebilmişlerdir. Bu ilişkiler genellikle kurgusal bir akrabalık geliştirmemiş, ancak ailenin temeli olan kan bağının yerine geçen diğer elementlere sahip özel bir tür akrabalık gelişmiştir (Zeevi, 2000: 75). Bu akrabalık bir kölenin Osmanlı hanelerine dâhil olması ile başlamış, azat edilmesi aileden biri olma halini pekiştiren bir özellik arz etmiştir. Buna imkân sağlayan İslam hukukunun öngördüğü vela kurumu olmuştur. Azat eden efendinin köleye karşı bir iyilik, bir büyüklük yaptığı, yardımcı olduğu azat ile karşısındaki insanın manen yeniden doğmasına sebep olduğu kabul edilmiştir. Bu sebeple İslam hukuku azat edene azatlısı üzerinde vela hakkı tanımıştır. Azat eden ve binefsihi asabe olan akrabası azat ettiği kölesinin mirasçısı olmuştur. Azatlısının kısası gerektirmeyen suçlarında ödemesi gereken diyeti eski efendisi veya bunun akilesi tarafından ödenmiştir (Fendoğlu, 1996: 244). Dolayısıyla vela kurumu azatlı köle-himaye eden kişi arasındaki ilişkinin sonu olmamıştır. Kan rabıtası dışında gelişen bu fiktif akrabalık bağlarından dolayı azatlı kimse daima kendisini azat eden kimsenin adıyla tanınmıştır (Sahillioğlu, 1979-1980: 83). Zilhicce 1043 (Mayıs/Haziran 1634) tarihinde gerçekleşen bir boşanma davasında Safiha bint Abdullah’ın boşandığı kocasını bu şekilde tanımlayan mahkemenin amacı da bu akrabalık bağını göstermek olmuştur. Kayda göre Safiha’nın kocası “*Bekir oğlu Abdurrahman Reis’in abd-i mutikası olan Rıdvan bin Abdullah*” tır (T.Ş.S. , 1828: 66/2). Rıdvan’ın azatlı bir köle olduğuna dair yapılan bu vurgu bu insanları ötekileştirme unsuru olarak kullanılmamıştır. Yani bu tanımlamanın altında yatan mana birinin oğlu, kızı, eşi olma ile eşit anlamdadır ki, pek çok örnek birinin eşi ya da çocuğu olma haline de özellikle vurgu yapıldığını ır. (T.Ş.S. , 1820: 22/5, 30/1, 48/6, T.Ş.S. , 1825: 8/4, 26/7, 37/6). Rebiülevvel 1029 (Şubat/Mart 1620) tarihinde yapılan bir hibe kaydı da bu durumu örneklemiştir. Kayda göre Ortahisar Mahallesi’nden fahrul-muhadderat Adile Hatun ibn Esseyid Hasan adlı kadın azatlı kölesinin küçük oğluna bir kısım mülkünü hibe etmiştir. Kayıta yer alan “*Adile Hatun ibn Es-Seyyid Hasan nam hatun meclis-i şer’ de kendi mutik oğlu Ahmed bin Handan...*” şeklinde bir ifade, kölenin evlat olarak değerlendirildiğini göstermiştir. Zira “*mutik oğlu*” ibaresi bunun en açık delili olmuştur (T.Ş.S. , 1821-4, 19/1).

Trabzon Şer’iyye sicilleri köle olarak addedilen insanları himaye eden kişilerin kölelerini azat etme konusunda istekli olduklarını kanıtlamıştır. İncelenen toplam 158 davanın 115 tanesi azat edilen kölelerin davasını oluşturmuştur. Kölenin hukukunu korumak ve daha sonra hürriyetinin gasp edilmesini önlemek isteyen kişiler kölelerini azat ettiklerini mahkemede kaydettermeye dikkat etmişlerdir. Nitekim aksi bir durum

kölenin hürriyetine engel olmak isteyen insanlar için bir sebep oluşturmuş, efendisi tarafından azat edildiğini iddia eden köleler mahkemeye gelerek durumu kanıtlamak zorunda kalmışlardır (T.Ş.S. 1820: 27/6, T.Ş.S. , 1821-4: 98/1, T.Ş.S. , 1830: 46/2, T.Ş.S. , 1833: 44/3). Azat davalarında köleyi himaye eden kişiler mahkemede, “*nam kulumu cem-i malımdan ifraz edip*” diyerek kölesini azat ettiğini kaydettirmişler, köle ile aralarında vela ilişkisinden başka bir ilişki kalmadığını da beyan etmişlerdir. (T.Ş.S. 1833, 12/7, 36/4, T.Ş.S. 1834, 26/5). Daha önce de ifade edildiği gibi bu beyan köle ve köleyi azat eden kişi arasında hiçbir bağ kalmadığı anlamına gelmemiş, asıl ciddi ilişki bundan sonra kurulmuştur.

Azat kayıtlarında kölelerin milliyeti, dini, fiziksel özellikleri hakkında mahkemeyi kullanan diğer insanlara nazaran oldukça ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Bu bilgiler arasında “... *kara kaşlı, kara gözli, çatık kaşlı*” şeklinde daha çok kölelerin simasını tasvir eden bilgiler yer almıştır (T.Ş.S. , 1830: 28/5). Kayıtlar incelendiğinde bu tür bilgilerin hemen hemen her zaman ortak olması bu tanımlamaya neden gerek duyulduğunu açıklamamıştır. Bir kölenin azadına engel olunması halinde azat edilen kölenin fiziksel özelliklerinden yararlanılmak istenilmesi ihtimal dâhilindedir.

Köleler hakkında geniş bilgi veren azat hadiseleri kölelerin toplumsal manada ne açıdan kabul gördüklerini tespit edecek veriler de içermiştir. Özellikle “hacı” unvanına sahip olan kişilerin kölelerinin de hacı olarak anılması, bu kölelerin sahipleri ile ya da kendi başlarına hac görevini ifa ettiklerini göstermiştir (T.Ş.S. , 1824: 45-5). Hac vazifesinin ekonomik manada güçlü kişiler tarafından yerine getirildiği düşünüldüğünde bir kölenin hacca gidecek kişi ile gitmesi ilave masraf anlamına da gelmiştir. Ancak bu kayıtlar köle sahiplerinin maddi kaygıdan çok manevi kaygı taşıdıklarını örneklemiştir. Hem mahkemenin hem de insanların bir köleye hacı olarak hitap etmesi kölelerin dini manada toplumun diğer üyelerinden farklı olmadığını, ibadetlerini yerine getirebilme noktasında izinli olduklarını ve desteklendiklerini göstermiştir. Zira bir köle Müslüman da olsa gayrimüslim de olsa dinini yaşama ve dini görevlerini yerine getirme noktasında hür insandan ayrı tutulmamıştır. Bu örneklerin varlığı Trabzon toplumunun bu konudaki hassasiyetini göstermesi açısından önem kazanmıştır.

Gerek bir karşılık beklemeden gerçekleştirilen azatlar gerekse köleyi himaye eden kişi ve köle arasında gerçekleştirilen anlaşmalar sonunda gerçekleşen azatlar, Trabzon’da kölelerin toplumla bütünleşmesini ve bu toplumun bir üyesi olmasını sağlayan açık bir düzen kurmuştur (T.Ş.S. , 1834: 17/4, 18/9, 52/4, T.Ş.S. , 1836: 43/9). Yani kölelik Trabzon’da sosyal tabakalar oluşturacak ve bu tabakalar arasında geçişi imkânsız kılacak bir sınıf yaratmamıştır. Köle ve hane sahibi arasındaki ilişki hem hukuk hem de devlet nazarında güvence altına alınmıştır (Fendoğlu, 1996: 112). Bu durumda hanesi dâhilinde kötü muamele gören bir kölenin kadiya başvurması halinde azadına hükmedilmesi durumu olağandır. Ancak Trabzon mahkemesi tüm yüzyıl boyunca hiçbir köleden gelen böylesi bir taleple karşılaşmamıştır.

Kayıtlar Trabzon bölgesinde köleliğin varlığını onaylasa da, özellikle azat edilme sürecinden sonra kölelik mefhumundan bahsedilmemesi kölelerin izini sürmeyi zorlaştırmıştır. Bunun en önemli sebebi azat edilen bir kölenin -birkaç istisnai örnek dışında- bu konumuna ne belgelerin ne de toplumun vurgu yapmamasıdır. Bu durum Trabzon’da kölelik ve hür olma arasında kesin hukuki sınırlar olmamasının da bir sonucudur. Dolayısıyla bu insanların toplumdan özellikle ayrıştırılmalarına yönelik bir çaba söz konusu olmamıştır. Bu durumu köle insanların kullandığı isimlerden de takip etmek mümkündür. Nitekim bölgede yaşayan kölelerin özellikle kullandığı isimler olabildiği gibi hür insanlar tarafından kullanılan isimleri almalarında bir sakınca görülmediği de anlaşılmıştır. Buna göre Trabzon köleleri en çok Piyale, Keyvan, Rıdvan, Siyavuş gibi isimleri kullanmışlardır (T.Ş.S. , 1820: 37/6, T.Ş.S. , 1821-4: 19/4, 47/6, T.Ş.S. , 1823: 3/8, 31/5, T.Ş.S. , 1825: 30/7, 31/8). Bu isimler dışında topluma mensup diğer insanların da sıkça kullandığı Feridun, Osman, Yusuf, Ahmed ve Hasan gibi isimleri de alabilmişlerdir (T.Ş.S. , 1820: 24/10, 26/10, T.Ş.S. , 1821-4: 12/3, 53/5, T.Ş.S. , 1822: 43/1, T.Ş.S. , 1837: 27/3). Baba adı “Abdullah” olan kişilerin önceden köle olduğu bu nedenle bu kişilerden köleliğin izinin takip edilebileceği yönündeki temel varsayım, neslin akışkanlığı ve bölge özelinde yaşanan ihtida hadiseleri dikkate alındığında yetersiz bir değerlendirme ölçütü olmuştur.

Azat etme davalarının sayısal fazlalığı, azatlığın dini vicdanın somut bir verisi olarak değerlendirilmesini mümkün hale getirmiştir. Yine sayısal fazlalık, toplumsal manada insanların

birbirleri üzerinde kurduğu toplumsal baskının bir sonucu da olabilmektedir. Nitekim dinin öngördüğü süre içinde azat edilmesi gerekliliği kölelerin uzun seneler köle kalmasına engel teşkil etmiş, beylerbeyi yeniçeri ya da sıradan insanlar kölenin azat edilmesinin dini bir emir olduğunun farkında olmuşlardır. Kayıtlar köle sahibi olup daha sonra azat eden insanların kaçının “sevap kazanma” amacı güttüğünü dile getirmese de, bu olgunun varlığı bir kölenin azat edilmesini teşvik etmeye yetmiştir.

Kölelerin toplumsal manada ifade ettiği bir diğer anlam özellikle aile olma noktasında şekillenmiştir. Çocuk sahibi olmadıkları muhtemel olan ailelerde kölelerin daha fazla sahiplenildikleri, bu sahiplik ve şefkat duygusuyla kölelerin daha erken azat edildiği ve azat edilen kölelere bir takım mülklerin hibe edilerek geleceklelerinin garantiye alındığı anlaşılmıştır (T.Ş.S. , 1833: 34/1, 34/2). Rebiülevvel 1054 (Mayıs/Haziran 1644) tarihinde 8 yaşındaki kölesi Ali bin Abdullah’ı azat eden Hayrünisa bint Abdullah’ın davasını bu yönden incelemek mümkündür. Ali’yi azat ettikten sonra yeniden mahkemede görünen Hayrünisa Ayasofya mahallesinde bulunan bir mülk, ahır ve 18 dip zeytin ağacını Ali’ye hibe ettiğini dile getirmiştir (T.Ş.S. , 1830: 58/6). Ali’nin yaş dikkate alındığında Hayrünisa’nın bu hibe ile Ali’ye belirli bir yaşam standardı sağlamak istediği anlaşılmıştır. Ali’nin 8 yaşında olması kadınların himaye ettikleri kölelerin yaş olarak daha küçük olabildiğini düşündürse de, diğer kadınların kölelerinin yaşları hakkındaki bilgi eksikliği bu iddiayı ihtimal dâhilinde bırakmıştır.

Kölelerin azat edilmesi hali mensup oldukları ailelerle bağlarını kopardıkları anlamına gelmemiştir. Zira bunun en önemli göstergesi ölen kölesinin mirasından payını alan kişilerin varlığı olmuştur. Bu durum vela yoluyla oluşturulan akrabalığın somutlaşmış bir hali iken azat edilen kölelerin memleketlerine dönmek yerine Trabzon’da kaldıklarının da somut bir ifadesidir. (T.Ş.S. , 1833: 15/1) Azatlı bir kölenin miras bırakabilecek kadar varlığa sahip olması bu kişilerin kendilerini himaye eden kişilerden gördüğü desteğin bir yansımasıdır. Ancak kayıtlar kölelerin sadece hane sahiplerinin desteği ile yaşamlarını idame ettirmediklerini, ne işle meşgul oldukları tespit edilemese de para kazanacak işler yaptıklarını göstermiştir. Bir kölenin 5000 akçe ödeyerek hürriyetini satın alması, ya da kendisini himaye eden kişiye 4000 akçe borçlanan bir kölenin varlığı bahsi geçen durumu örneklemiştir (T.Ş.S., 1822: 43/6, 46/2).

Sonuç

Savaş, ticaret, kaçırma ya da gönüllü bir şekilde de olsa insanların başka insanlar tarafından köleleştirilmesi evrensel bir olgu olup, Osmanlı Devleti ’de genel konjonktür çerçevesinde ve İslam dininin yasaklamaması nedeni ile köleliği kabul etmiştir. Ancak Osmanlı’da köle olmak insani değerlerin çürütüldüğü ve ortadan kaldırıldığı bir süreci içermemiştir. Köleyi himaye edenler bu sürecin geçici bir aşama olduğunu kabul etmişlerdir. Bu kabulü şekillendiren en önemli unsur ise dinsel gereklilikler olmuştur. Yani kölelik ne kalıcı bir statü olmuş ne de Osmanlı Devleti’nde sınıfsal bir statüye işaret etmiştir. Genel eğilim belirli bir süre sonunda kölelerin azat edilmesi şeklindedir.

VII. yüzyıl Trabzon’unda daha çok satın alma yoluyla elde edilen ve kayıtlarda abd-ı memluk olarak geçen kişilerin varlığı bölgede köle edinme olgusunun varlığına işaret etmiştir. Şehrin nüfusunu oluşturan insanlar arasında yer alan köleler, toplumsal konum ve rolleri gereği nüfusun farklı bir kesimini oluşturmamış, hukuki müeyyideler ve toplumsal kurallar çerçevesinde sınıfsal bir kategori yaratmamışlardır. Farklılık hukukun tanımı ile ehliyeteye sahip olma derecelerinde şekillenmiş ancak gündelik hayatın uygulamaları içerisinde bu konumun ayrımını hissettirecek önemli farklılıklar gözlenmemiştir. İnsani bağlamda görülen en açık fark alım satım konu olmaları noktasında belirginleşirken, diğer taraftan bir kölenin bir aileye satış yoluyla dâhil olması kölenin insani değerlerinin ve hayat koşullarının iyileştirildiği bir sürecin de başlangıcı olmuştur. Köle ve köleyi himaye eden arasındaki ilişki her ne kadar köle sahibinin mizacı ve tavrı doğrultusunda gelişen bir süreci içerse de kurulan ilişkinin bir insan ilişkisi olduğu anlaşılmıştır. Trabzon Şer’iyye Sicillerinde “*abd-i memluk*” ve “*köle*” şeklinde tanımlanan bu kişiler zaman zaman “*kul*” olarak da nitelendirilmişlerdir. Hukuk dilinde daha çok “*abd-ı memluk*” olarak adlandırıldıkları mahkeme kayıtları ile doğrulanmış ancak bu kimselerin toplum içinde ve gündelik

hayatta bu statülerine ne derece vurgu yapıldığı konusu cevapsız kalmıştır. Ancak azat edildikten sonra daha önceki statülerine herhangi bir vurgunun yapılmaması durumu bu geçici statünün köleleri toplumsal manada ötekileştirme unsuru haline getirmediğini göstermiştir.

Trabzon’da köleler yalnızca şehirde yaşayan kesimin değil köyde yaşayan kesimin de hanelerine dâhil olmuşlardır. Ancak bu hane sahiplerinin çoğunu genellikle beşe ve çelebi unvanını taşıyan kimseler oluşturmuştur. Köle sahibi olmanın belirli bir sermayeyi gerektirmesi kölelerin daha çok üst ve orta sınıfa mensup kişiler tarafından himaye edilmesine etki etmiş, köleler gerek aile ile birlikte yaşadıkları süre içerisinde gerekse azat edildikten sonra toplumla bütünleşerek toplumdaki biri olabilmişlerdir. Osmanlı’da Gayrimüslim halkın da köle tasarruf ettiği ancak kanun gereği Müslüman köle himaye edemedikleri Trabzon örneğinde doğrulanmıştır. Aynı bir düzen içerisinde ayrı kanun ve hükümlere muhatap kılınmayan bu insanların satış yoluyla başka memleketlere ve başka ailelere adapte olmalarının nasıl bir duygusal boyuta sahip olduğu şer’iyye sicillerinden izlenemese de azat edildikten sonra Trabzon’da kalmaya devam etmeleri yaşamlarının bu aşamasına adapte olduklarını göstermiştir.

Kaynakça:

Arşiv Kaynakları

Trabzon Şer’iyye Sicilleri; 1820, 1821, 1821-4, 1822, 1823, 1824, 1825, 1830, 1833, 1834, 1835, 1836, 1837.

Kitap ve Makaleler

Akgündüz, A. (2006). *İslam Hukukunda Kölelik- Cariyelik Müessesesi ve Osmanlı’da Harem*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı.

Develioğlu, F. (2005). *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara: Aydın Kitabevi.

Düzdağ, E. (1972). *Şeybülislam Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul: Enderun Kitabevi.

Erdem, E. (2013). *Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909*, İstanbul: Kitap Yayınevi.

Fendoğlu, H. T. (1996). *İslam ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cariyelik (Kamu Hukuku Açısından Mukayeseli Bir İnceleme)*, İstanbul: Beyan.

İbn Haldun. (2004). *Mukadime*, H. Kendir (çev), Ankara: Yeni Şafak.

İnalçık, H. (2004). *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 1300-1600, c. 1, İstanbul: Eren.

Karaman, A. (2008). *İslam Hukuk ve Ahlak İlkeleri Işığında Özel Hayatın Gizliliği (Mahremiyet)*, Ankara: Ebabel.

Muhammed, H. (1998). “Abd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 1, İstanbul. 57.

Lewis, B. (2006). *Ortaoğu’da Irk ve Kölelik*, E. Günsel (çev), İstanbul: Truva Yayınları.

Sahillioğlu, H. (1979-1980). “15. Yüzyılın Sonu ile 16. Yüzyılın Başında Bursa’da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri”, *ODTÜ Geliştirme Dergisi*. 67-138.

Sak, İ. (1192). Şer’iyye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler (17. Ve 18. Yüzyıllar), Konya: Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Toledano, E.T. (1994). *Osmanlı Köle Ticareti*, H. Erdem (çev), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Wilkins, C. L. (2012). “Masters, Servants and Slaves: Household Formation Among The Urban Notables of Early Ottoman Aleppo”, *The Ottoman World*, C. Woodhead (ed). London and New York: Roudledge. 291-306.

Yağcı, Z. G. (2011). “İstanbul Gümrük Defterine Göre Karadeniz Köle Ticareti (1606- 1607)”, *History Studies*, 3. 2. 371-384.

Yağcı, Z. G. (2005). “16. Yüzyılda Kırım’da Köle Ticareti, Karadeniz Araştırmaları Dergisi. 8. 12-30.

Ze’evi, D. (2000). “My Slave, My Son, My Lord: Slavery Family and State in İslamic Middle East”, *Slave Elites in the Middle East and Africa: A comparative Study*, ed. Miura Toru and John Edward Philips, London. 71-80.

Zilfi, M. C. (1999). “Osmanlı’da Kölelik ve Erken Modern Zamanda Kadın Köleler”, *Osmanlı V*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 474-482.

Extended English Abstract

The slavery could almost always be seen in any location and at any time on earth with the institutionalised characteristics. Since such institution has been evolved in many societies with different understandings and principles, the attitudes towards the slave has changed from one region to another. Especially the slaves in ancient Rome were accepted as properties as Aristoteles confirmed the slaves “the slave is a speaking property.” The facts triggering the long life of the institution that was also seen in Muslim societies were mainly political and economic realities. These realities made the institution to exist in the Middle East, the slavery habit has been triggered by trade in addition to the wars until XXth century. Having observed that this institution was settled in Middle East, Ottoman Empire recognized slavery, but brought some arrangements. With those arrangements, institution became independent of negative properties attributed by the understanding of western slavery. The slaves obtained from wars in the beginning become subjected to trade pursuant to increasing necessity for slaves. Ottoman Empire’s supporting slave trading and taxing this trade resulted in the reaching the conclusion that slavery in Ottoman Empire was not anything else but exploitation of people. However, slavery began in Ottoman Empire with getting involved in an Ottoman family rather than slave bazaars. That is to say, getting involved in a family means the beginning of a process protecting and improving human values of slaves. As per this, slaves could become accepted member of the household and they were paid regard by household during the process slavery continued and after the slavery. Even though Trabzon Court Records verified the social and economic existence of slaves, it also proved that the people of the region approached to this institution within the framework of Islamic principles. According to this, slaves were primarily human although they were subjects of sale. For that reason, slaves were neither enjoined with workload beyond his power nor persecuted by violating human values. The people of the region desired to strengthen their social status with the slaves patronized by more of upper and middle class. The slaves were not treated differently from other individuals of the family and were not employed in a special line of work. Having been accepted by household as member of the family, these people were not treated differently from free people apart from their being exempt from some issues due to lack of competence. The definition that records stated as *abd-ı memluk* did not refer to a social group and stratum and was accepted as a definition in legal terms. Namely, this definition was not assigned a meaning at the point of othering slave people both in terms of the people of the region and in general sense. The expression used by positions in legal sense was abolished with liberating and these people who had not dealt with different laws or applications before being set free included in a process that would integrate them to the society. The necessity of liberating slaves in the end of a certain period prevented slavery’s turning into a permanent status in Trabzon. Numerous lawsuits on liberation showed that the people of the city did not abstain from setting these people free. Being liberated did not mean breaking the connection with the family they were members of. Within the content of this application called as judicial relationship by Islam, slaves continued to be member of the household. The case of being liberated became the beginning of a new process just as getting involved in a family. However, this process could not be pursued due to the lack of information on those people’s being slaves beforehand. Namely, a slave was like free people after being liberated and this discrimination was not expressed in court records and by people of the region. The information on the people who freed a slave was used by reason of judicial relationship and showing that the fictive relationship was not broken. However, the number of this kind of lawsuits did not exceed one or two samples. The question of how slaves, protected and patronized by a family, sustained their lives after being freed gained importance. Court Records showed that the slaves had a certain capital to sustain their lives. Although it could not be determined how they gained this capital, it was understood that some families granted some of their properties to guarantee the future of their slaves. The existence of the slaves possessing a wealth to leave legacy to the people who protected them became a yield of the support received from household. Existence of such a lawsuit gained importance in terms of showing that the slaves liberated continued to stay in the region after being set free and were not enthusiastic about returning to their hometowns. This situation presented another proof that those people were not treated badly in the region.